

Orgulje Antona Römera u župnoj crkvi sv. Martina u Varaždinskim Toplicama

Horvat, Jelena

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Academy of Music / Sveučilište u Zagrebu, Muzička akademija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:116:675225>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-07**

Repository / Repozitorij:

[Academy of Music University of Zagreb Digital Repository - DRMA](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU MUZIČKA AKADEMIJA

V. ODSJEK

JELENA HORVAT

ORGULJE ANTONA RÖMERA
U ŽUPNOJ CRKVI SV. MARTINA
U VARAŽDINSKIM TOPLICAMA

DIPLOMSKI RAD

ZAGREB, 2024.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU MUZIČKA AKADEMIJA

V. ODSJEK

ORGULJE ANTONA RÖMERA
U ŽUPNOJ CRKVI SV. MARTINA
U VARAŽDINSKIM TOPLICAMA

DIPLOMSKI RAD

Mentor: Ljerka Očić, prof. dr. art.

Student: Jelena Horvat

Ak. god. 2023./2024.

ZAGREB, 2024.

DIPLOMSKI RAD ODOBRILO MENTOR

Ljerka Očić, prof. dr. art.

Potpis

U Zagrebu, 26. 02. 2024.

Diplomski rad obranjen 12.03.2024. ocjenom

POVJERENSTVO:

OPASKA:

PAPIRNATA KOPIJA RADA DOSTAVLJENA JE ZA POHRANU KNJIŽNICI MUZIČKE
AKADEMIJE

Sadržaj

Sažetak

1. Uvod.....	6
2. Pregled povijesti orgulja župne crkve sv. Martina u Varaždinskim Toplicama	7
3. Graditelj orgulja Anton Römer i njegovo djelovanje na području Hrvatske	10
3. 1. Život i djelo	10
3. 2. Djelovanje na području Hrvatske	13
4. Restauracija orgulja u Varaždinskim Toplicama	16
4. 1. Opis izvornog stanja orgulja.....	16
4. 2. Intervencije na orguljama do 1993. godine	18
4. 3. Restauracija Römerovih orgulja 1993./94. godine	20
5. Zaključak.....	35
6. Literatura.....	36

Sažetak

Ovaj diplomski rad donosi informacije o značajnom instrumentu austrijskog graditelja orgulja Antona Römera - orguljama u župnoj crkvi sv. Martina u Varaždinskim Toplicama. Podaci o povijesti spomenutih orgulja u drugom poglavlju rada pružaju uvid u povijesno-društveni kontekst unutar kojeg je instrument nastao. Treće poglavlje donosi biografske podatke A. Römera, kao i podatke o njegovom djelovanju i sačuvanim instrumentima na ovim prostorima. Četvrto poglavlje donosi pregled intervencija na orguljama kroz povijest te prikaz posljednje velike restauracije izvedene 1993./94. godine.

Ključne riječi: orgulje, Anton Römer, graditelj orgulja, restauracija, spomenik kulture

Abstract:

This graduation thesis provides information about the significant instrument of the Austrian pipe organ builder Anton Römer - the organ in the parish church of St. Martin in Varaždinske Toplice. Information about the history of the mentioned pipe organ in the second chapter of the thesis provides an insight into the historical and social context within which the instrument was created. The third chapter provides biographical information about A. Römer, as well as information about his activities and preserved instruments in these areas. Furthermore, the fourth chapter offers an overview of interventions on the pipe organ throughout the history, including the detailed overview of the last major restoration carried out in 1993/94.

Key words: pipe organ, Anton Römer, organ builder, restoration, cultural monument

1. Uvod

Orgulje Antona Römera u Varaždinskim Toplicama jedne su od rijetkih potpuno očuvanih orgulja ovog graditelja iz 18. stoljeća. Römer je djelovao na području Austrije, Češke, Mađarske i Hrvatske, a u rodnoj Austriji sagradio je dvadesetak instrumenata u razdoblju od 1753. - 1779. godine. Iako je bio vrlo cijenjen majstor porijeklom iz poznate obitelji orguljara, na području Austrije do danas nije sačuvan ni jedan njegov instrument. Njegovi instrumenti danas se mogu naći samo na području Hrvatske: potpuno su sačuvane orgulje u Varaždinskim Toplicama i na Trškom Vrhcu kod Krapine. Spomenute orgulje stoga imaju iznimnu kulturološku i organološku vrijednost te su svrstane u najvišu kategoriju spomenika kulture Republike Hrvatske.

2. Pregled povijesti orgulja župne crkve sv. Martina u Varaždinskim Toplicama

Varaždinske Toplice od davnina su poznate po izvoru ljekovite termalne vode koji je gradu odredio položaj i ime, a smještene su na sjeveroistočnom rubu Hrvatskog zagorja, tik iznad doline rijeke Bednje.

Povijesno su vezane uz Zagrebačku biskupiju: srednjovjekovni veleposjed Toplice darovao je hrvatski ban Aleksij zagrebačkom Kaptolu u 12. stoljeću.¹ U to vrijeme Toplice su bile značajni kulturni i upravni centar s vlastitom školom, općinom i ljekovitim kupalištem, uz koji se vežu različita registrirana zanimanja učitelja, liječnika, književnika i dr.

Zapisi o djelovanju orguljaša i graditelja orgulja na tom području potječu još iz 16. stoljeća, zbog čega su Varaždinske Toplice početkom 20. stoljeća zabunom dobile počasno mjesto u povijesti hrvatskog orguljarstva kao prva među manjim župama sjeverne Hrvatske koja je već u 16. stoljeću imala orgulje. Do zabune je došlo tako što je Janko Barlè, hrvatski povjesničar, 1912. godine u kaptolskom arhivu pronašao pismo iz 1546. u kojem zagrebački Kaptol nalaže topličkom upravitelju Nikoli Šegileviću da nagradi orguljaša Ivana što je „*dovršio naše orgulje*“.² Barlè je umjesto „organum nostrum“ (naše orgulje) pročitao „organum novum“ (nove orgulje) te pomislio da je orguljaš Ivan izgradio orgulje u Varaždinskim Toplicama. Iako Barlè to nije izričito tvrdio, Božidar Širola u svojem „Pregledu povijesti hrvatske muzike“ preuzima Barlèov podatak te sa sigurnošću navodi da su Toplice dobile nove orgulje 1546. godine.³ Međutim, radilo se o popravku orgulja zagrebačke katedrale, a ne o izgradnji novih orgulja u Varaždinskim Toplicama. Gradovi u Hrvatskoj koja su prvi posjedovali orgulje bili su Zagreb (crkva sv. Marka oko 1359. i zagrebačka katedrala oko 1488.), Varaždin (crkva sv. Nikole oko 1459.) i Lepoglava (samostan – prve orgulje oko 1500., a današnje iz 1649.). Od manjih, ladanjskih župnih crkvi najranije se spominju dvije koje su orgulje imale u 17. stoljeću: crkva u Donjoj Stubici (1641.) i crkva u Bednji (1676.).⁴

¹ Filipan, B., *Barokna baština Varaždinskih Toplica s osvrtom na zaštitu i revitalizaciju*, Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin, br. 8-9, 1996., str. 42.

² Barlè, J., Graditelj orgulja Ivan u Varaždinu god. 1546, *Sveta Cecilija*, VI/9, Zagreb, 1912., str. 82.

³ Širola, B., *Pregled povijesti hrvatske muzike*, Zagreb, 1922., str. 66.

⁴ Šaban, L., Povijest orgulja župne crkve u Varaždinskim Toplicama, *Kaj*, VII, Zagreb, 1974., str. 49.

U prilog tome da Varaždinske Toplice 1546. godine nisu nabavile orgulje govori i opća situacija onog vremena. Vodili su se iscrpljujući ratovi s Turcima, a razmirice na domaćem terenu također nisu išle u prilog razvoju ovog malog mjesta. Ladislav Šaban u svome članku o povijesti orgulja župne crkve u Varaždinskim Toplicama ovako piše o tadašnjoj situaciji: „*Iz kanonskih se vizitacija vidi da crkva toplička tek životari, skromno uređena i podosta zapuštena.*“⁵

Kulturna djelatnost polako oživljava tijekom 17. stoljeća, slabljenjem osmanlijske vlasti na ovim prostorima. Počinju se obnavljati i proširivati stare crkve, a grade se i nove crkve i kapelice. Nabavlja se novi inventar – oltari, propovjedaonice, kipovi anđela i svetaca, a crkveni svodovi ukrašavaju se freskama. Angažiraju se brojne domaće radionice, a najljepša umjetnička djela često se naručuju iz susjednih zemalja. U ovo doba bogatog kulturnog previranja i procvata umjetničke djelatnosti u crkvene prostore ulazi i „kraljica instrumenata“ – orgulje. Zbog sve većeg broja orgulja po župnim crkvama, nastala je potreba za izdavanjem literature za orguljaše, pa tako Kaptol izdaje crkveni kantual „*Citara octochorda*“, koji je tijekom stoljeća doživio tri izdanja: prva dva u Beču 1701. i 1723. godine, a treće u Zagrebu 1757. godine.⁶

U prvoj polovici 18. stoljeća župna crkva u Varaždinskim Toplicama bila je u lošem stanju, potrebna raznih popravaka, što je dijelom posljedica pretrpljenog požara. Budući da je zagrebačkom Kaptolu, kao crkvenom feudalcu, stalo do duhovne obnove župe i razvoja kupališnog lječilišta tog mjesta, pozicija upravitelja župe povjerena je oko 1737. godine župniku Ivanu Traviniću pod čijim je vodstvom obnovljena župna crkva i osnovana stalna orguljaška služba. 1765. godine u crkvi je izgrađeno novo prostrano pjevalište koje je smješteno na zapadnoj strani crkve, odmah iznad ulaza. U kanonskim vizitacijama iz iste godine može se pronaći podatak da će uskoro doći i orgulje koje su već naručene te da će one biti dovezene tijekom srpnja ili početkom kolovoza. Iz vizitacija 1768. godine saznajemo da su orgulje zaista bile postavljene iste godine i da je za njih plaćena svota od 500 rajnskih

⁵ Šaban, L., op. cit., str. 50.: „*Da bude još i gore, domaća gospoda ne odustaju od razmirica. Nikola Zrinski živi u neprijateljstvu s Kaptolom i biskupom, napada njihove posjede i pustoši ih nerijetko gore od Turaka. Po nalogu Zrinskoga Matija Skalić, građanin zagrebačkoga Gradeca, tog starog neprijatelja Kaptola, tri puta napada Toplice između 1540. i 1546.*“

⁶ *Citara octochorda* – zbornik napjeva koji datira iz 18. stoljeća i najopsežniji je zbornik takve vrste iz tog razdoblja. Naziv zbornika (kitara, citra s osam žica) ima simbolično značenje: napjevi unutar zbornika raspoređeni su u osam odsjeka koji uglavnom slijede liturgijsku godinu.

forinti, no ne spominje se ime graditelja orgulja.⁷ Ime graditelja ovog vrijednog instrumenta saznalo se tek 1932. godine kada je Milan Majdak prilikom popravka orgulja pronašao cedulju na kojoj je pisalo:

Antonius Roemer

Organi Fex Graecensis

Anno

1765.

(Anton Römer, graditelj orgulja iz Graza, 1765. godine)

Orgulje su bile postavljene 1765. godine, no potpuno su dovršene, tj. obojene tek 1771. godine. Prema informaciji Ladislava Šabana, u arhivu zagrebačkog Kaptola pronađen je dopis križevačkog majstora Pallera zagrebačkom kanoniku Matiji Petroviću kojim ga podsjeća da mu je obećao povjeriti bojenje i pozlatu orgulja pritom pružajući dokaze o majstorskoj osposobljenosti i moleći za predujam kako bi mogao započeti s radovima.⁸ Od Pallera se zahtijevalo da orgulje oboji bojama kakve su se nalazile na pokrajnjem oltaru Blažene Djevice Marije, a da rezbarene dijelove kućišta pozlati dobrim i trajnim zlatom. Da su orgulje od samog početka zvukom i izgledom nailazile na divljenje, možemo zaključiti iz bilješka vizitatora koji ovako bilježe svoje dojmove: „*krasne orgulje*“ (1780.), „*orgulje umjetnički izrađene*“ (1808.), „*orgulje zvučne i u dobrom stanju*“ (1841.) i dr.⁹

Tijekom godina orgulje su bile redovito održavane, popravljane iz poneke preinake, no svi glavni dijelovi instrumenta ostali su očuvani. Od većih intervencija na instrumentu ističu se: popravak 1932. godine koji vrši tvrtka Lindauer i Majdak, popravak i preinake 1885. koje vrši Sebastijan Dobnik, te restauracija 1993. godine koju je izveo Wolfgang J. Braun.

Orgulje se i danas nalaze u župnoj crkvi sv. Martina u Varaždinskim Toplicama i svrstane su u najvišu kategoriju spomenika kulture Republike Hrvatske.

⁷ Šaban, L., op. cit., str. 52.

⁸ Ibid.

⁹ Šaban, L., op. cit., str. 54.

3. Graditelj orgulja Anton Römer i njegovo djelovanje na području Hrvatske

3. 1. Život i djelo

Anton Josef Römer potječe iz poznate obitelji orguljara čije je djelovanje zabilježeno u gradovima Beču, Brnu i Grazu. U drugoj polovici 17. stoljeća u Beču su djelovala braća Ferdinand Josef (1657. – 1723.) i Johann Ulrich Römer (rođen nakon 1650. godine).¹⁰ Njihova djela označavaju prijelaz iz ranog u visoki barok, a osobito su važna dva djela Ferdinanda Josefa: male orgulje iz 1701. godine i velike orgulje iz 1720. godine sagrađene u crkvi sv. Stjepana u Beču.

Anton Josef Römer (18. II. 1724. – 14. VII. 1779.) podrijetlom iz Brna, sredinom 18. stoljeća dolazi u Graz gdje najprije radi kao pomoćnik u orguljarskoj radionici Johanna Cyriaka Wenera I. zajedno sa Simonom Ottonitscherom.¹¹ Nakon smrti Cyriaka Wenera, Anton Römer ženi se njegovom udovicom Marijom Julijanom Knabl 19. travnja 1750. godine; a nakon njezine smrti, Theresiom Gottier 1757. godine. Nakon 1779. godine Römerovu radionicu neko vrijeme nastavlja voditi njegova udovica Theresia zajedno s drugim suprugom Karlom Mathiasom Schwandtnerom, no tu je velika tradicija Wenera i Römera prekinuta. Sudbina A. Römera i njegove radionice karakterističan je primjer borbe za opstanak orguljarskih radionica onog vremena. Složeni orguljarski zanat obuhvaća izobrazbu u stolarskoj i metalskoj struci, poznavanje fizikalnih zakona, posebno akustike te mnogogodišnje iskustvo u projektiranju, izradi i postavljanju orgulja.¹² Da bi se u novoj sredini osnovala i uhodala orguljarska radionica, potrebno je puno uloženog vremena, truda i znanja. Stoga nije bila neobična praksa da se nakon smrti glavnog nositelja djelatnosti, ženidbenim vezama unutar orguljarskih krugova, radionica pokušava održati aktivnom.

Prvo poznato djelo A. Römera nalazimo u Fürstenfeldu. Orgulje su dovršene 1753. godine, imale su 18 registara i dva manuala, a u njihovoj izvornoj dispoziciji, prema tvrdnji G. Allmera, očituju se karakteristike koje se mogu naći i u mnogim kasnijim Römerovim

¹⁰ Allmer, G., Der steirische Orgelbauer Anton Josef Römer, *Blätter für Heimatkunde*, 57, str. 47.

¹¹ Simon Ottonitscher bio je jedan od najpoznatijih slovenskih baroknih graditelja orgulja koji je vlastitu majstorsku radionicu otvorio u Mariboru 1764. godine.

¹² Armano, E., Dva instrumenta Antoniusa Römera – značajni spomenici orguljarstva u Hrvatskoj, *Arti Musices*, str. 229.

djelima.¹³ Ovaj instrument zauzima posebno mjesto u orguljskom krajoliku Austrije jer uz glavne orgulje ima i Rückpositiv.¹⁴

Römerovo najznačajnije djelo nastalo je između 1770. i 1772. godine za isusovačku crkvu (današnju katedralu) u Grazu, što nam je poznato zahvaljujući Rochusu Kohlbachu, austrijskom svećeniku, povjesničaru i piscu.¹⁵ Uz velike katedralne orgulje Römer je za katedralu sagradio i novi pozitiv sa četiri registra.

Slika 1. Dispozicija Römerovih orgulja u Grazu iz 1772. godine.

Disposition der Römer-Orgel im Grazer Dom:		
Hauptwerk (in den Seitentürmen)	Oberwerk (im Mittelkasten)	Pedalwerk (in den Seitentürmen)
Principal 8-Fuß	Copel 8-Fuß	Subbaß 16-Fuß
Portun 8-Fuß	Prestant 4-Fuß	Oktavbaß 8-Fuß
Copel 8-Fuß	Flauta 4-Fuß	Baßcopel 8-Fuß
Oktav 4-Fuß	Oktav 2-Fuß	Kornettbaß II-fach
Flauta 4-Fuß	Quint 1 $\frac{1}{3}$ '-Fuß	Posaunenbaß 16-Fuß
Copel 4-Fuß	Mixtur 1-Fuß II-fach	
Quint 2 $\frac{2}{3}$ '-Fuß		
Waldflöte 2-Fuß		
Mixtur 2-Fuß III-fach		
Kornett III-fach		

Prema Schneirichu, kućište velikih katedralnih orgulja sastojalo se od tri odvojena tornja od kojih je središnji bio visok 5,2 m, a bočni su bili nešto viši. Sviraonik je stajao samostalno ispred srednjeg dijela kućišta.¹⁶ Gledajući dispoziciju ovih orgulja, možemo zaključiti da se radi o jednom od najvećih Römerovih instrumenata. Osnovu zvuka I. manuala čini 8-stopni principal na koji se nastavljaju dva samostalna registra principalove piramide (4' i 2 $\frac{2}{3}$ '), a niz završava trostrukom Mixturom. Zvuk ovog manuala dodatno je upotpunjen i obogaćen 8 i 4-stopnim kolorističkim registrima iz redova flauti i poklopljenica te trostrukim Kornettom.

¹³ Allmer, G., op. cit., str. 47.

¹⁴ Pozitiv je mali instrument koji ima samo manualnu klavijaturu i najčešće svega nekoliko registara.

Rückpositiv (njem. Rücken m. – leđa, pozadina) je pozitiv ugrađen u ogradu kora koji nema vlastitu klavijaturu, već je spojen sustavom svirnog i registarskog prijenosa (najčešće mehaničkim) na poseban manual sviraonika glavnih orgulja: nalazi se iza leđa orguljaša koji sjedi za sviraonikom glavnih orgulja.

¹⁵ Kohlbach, R., *Der Dom zu Graz. Die 5 Rechnungsbücher der Jesuiten*. Grazer Domverlag, Graz 1946., str. 179., prema Allmer, G., *Der steirische Orgelbauer Anton Josef Römer, Blätter für Heimatkunde*, 57, str. 49.

¹⁶ Schnerich, A., *Die Emporenanlagen in der Grazer Domkirche und dem Mausoleum aus der Zeit der Renaissance, Der Kirchenschmuck, Graz., 1896., S. 89.,* prema Allmer, G., op. cit., str. 49.

Zvuk drugog manuala počiva na registru Copel 8', dok principalova piramida započinje 4-stopnim registrom. Ona obuhvaća još dva samostalna registra principalova niza - Oktav 2' i Quint 1 1/3', a na kraju niza je dvostruka Mixtura. Od kolorističkih registara ovdje nalazimo još Flautu 4'. U pedalu podlogu daju Subbaß 16' i Oktavbaß 8', uz koje nalazimo jezičnjak Posaunenbaß 16'¹⁷ i dvostruki Kornettbaß, karakterističan za sve veće orgulje A. Römera.¹⁸

U rodnoj Austriji Römer je izgradio preko dvadeset instrumenata, ali niti jedan, nažalost, nije ostao sačuvan do danas.

*Slika 2. Popis Römerovih instrumenata u Austriji*¹⁹

Werkliste Anton Josef Römer - Steiermark

1753	<i>Fürstenfeld, Stpfk.</i>	<i>18/II Neubau</i>
1753	<i>St. Ruprecht an der Raab</i>	<i>20/II Neubau</i>
1756	<i>St. Nikolai ob Draßling</i>	<i>6/I Neubau</i>
1757	<i>Niklasdorf</i>	<i>? Neubau</i>
1757	<i>Niklasdorfer Orgel nach Haus im Ennstal übertragen</i>	
1759	<i>Schwanberg, Pfk.</i>	<i>16/II Neubau</i>
1762	<i>Fürstenfeld, Reparatur</i>	
1768	<i>Frauenberg bei Leibnitz, Reparatur</i>	
1771	<i>Graz, Dom</i>	<i>21/II Neubau</i>
1771	<i>Feldbach, Pfk.</i>	<i>15/II Neubau</i>
1772	<i>Rein, Stiftskirche</i>	<i>18/II Neubau</i>
1773	<i>Pernegg</i>	<i>10/I Neubau</i>
1773	<i>Schwanberg, St. Josef</i>	<i>8/I Neubau</i>
1774	<i>Übelbach</i>	<i>10/I Neubau</i>
1774	<i>Pickelbach</i>	<i>5/I Umbau</i>
1775	<i>St. Marein bei Graz</i>	<i>15/II Neubau</i>
1775	<i>Frauenberg-Maria Rehkogel</i>	<i>19/II Neubau</i>
1776	<i>Burgau</i>	<i>9/I Neubau</i>
1776	<i>Graz, Domherrenhof</i>	<i>6/I Neubau</i>
1777	<i>St. Marein im Mürztal</i>	<i>8/I Neubau</i>
?	<i>Kapfenberg, St. Oswald</i>	<i>14/II Neubau</i>
?	<i>Piber</i>	<i>11/I Neubau</i>

¹⁷ Prema G. Allmeru, orgulje u katedrali u Grazu bile su jedine Römerove orgulje s jezičnim registrom u pedalu.

¹⁸ Allmer, G., op. cit., str. 53.

¹⁹ Allmer, G., Der Grazer Orgelbauer Anton Josef Römer und seine Arbeiten in Ungarn und Kroatien, *Veröffentlichung des Vereins Principal*, str. 65.

3. 2. Djelovanje na području Hrvatske

Svjedočanstva o Antonu Römeru i njegovim djelima mogu se naći u arhivima Austrije, Češke, Mađarske i Hrvatske, no većina njegovih orgulja odavno je pregrađena ili zamijenjena novima. Jedini sačuvani instrumenti nalaze se u Hrvatskoj, zbog čega te orgulje posjeduju iznimnu organološku i kulturološku vrijednost.²⁰ Evidencija orgulja A. Römera u Hrvatskoj pokazuje da je na ovom području intenzivno djelovao gotovo jedno desetljeće. Prema podacima Ladislava Šabana, u Hrvatskoj je izgradio šest instrumenata²¹:

- 1761. orgulje na Trškom Vrh
- 1762. orgulje u Lovrečanu (Zlatar)
orgulje u Osijeku (franjevačka crkva)
- 1765. orgulje u Varaždinskim Toplicama
- 1766. orgulje u Krapini (Sv. Josip)
- 1768.? pozitiv s 4 registra u Matencima

U raznim organološkim zapisima i stručnim člancima iz 20. stoljeća pronalaze se podaci da su od nabrojanih instrumenata ostale sačuvane samo orgulje u župnoj crkvi Sv. Martina u Varaždinskim Toplicama i orgulje u zavjetnoj crkvi Majke Božje Jeruzalemske na Trškom Vrh kod Krapine. Tek u novijoj literaturi spominju se i treće sačuvane Römerove orgulje na području Hrvatskoga zagorja: orgulje u Lovrečanu iz 1762. godine (župa sv. Ivana Krstitelja, Zlatar Bistrica) koje su prvotno bile smještene u župnoj crkvi u Zlataru, a 1896. godine pregrađene su i premještene u kapelu u Lovrečanu.²² Usporedbom dispozicija orgulja u kapeli u Lovrečanu i orgulja u Varaždinskim Toplicama, vidljiv je gotovo identičan raspored i broj registara, što upućuje na to da bi se zaista moglo raditi o istom graditelju. Sve sačuvane orgulje primjer su manjih Römerovih orgulja s 10 – 12 registara raspoređenih na jedan

²⁰ U fusnoti članka „Zaštita orgulja u Hrvatskoj“ E. Armana iz 2019. (str.141.) spominje se još jedan sačuvani Römerov instrument: „Prema podacima Marka Đurakića u Republici Sloveniji postoji jedan instrument A. Römera koji je restaurirao Tomaž Močnik.“

²¹ Šaban, L., Orguljari – Römer, u ostavštini koja se čuva u Odsjeku za povijest hrvatske glazbe, HAZU, Zagreb, prema Armano, E., op. cit., str. 230.

²² Đurakić, M., Orguljski fond na području Hrvatskoga zagorja, *Studia lexicographica*, 19/20, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 10/11, 2017., str. 125.

manual i pedal, kakve su se uobičajeno gradile sredinom 18. stoljeća na prostoru Habsburške monarhije.

Slika 3. Dispozicije sačuvanih Römerovih orgulja u Hrvatskoj

Trški Vrh	Varaždinske Toplice	Lovrečan
1761.	1765.	1762.
<u>Manual E/C – c³</u>	<u>Manual E/C – c³</u>	<u>Manual E/C – c³</u>
Principal 8'	Copel 8'	Copula Mayor 8'
Octav Mayor 4'	Pordun 8'	Pordun 8'
Quint Mayor 3'	Principal 4'	Principal 4'
Octav Minor 2'	Flauta 4'	Copula Minor 4'
Quint Minor 1 1/2'	Gemshorn 4'	Viola 4'
Superoctav 1'	Quinta 3' (2 2/3')	Quint Mayor 3'
Mixtur 2 f.	Octav 2'	Octav Minor 2'
Copel 8'	Mixtura 3 fach	Mixtur 2 f.
Pordun 8'		
Flauta 4'		
<u>Pedal E/C - a</u>	<u>Pedal E/C - a</u>	<u>Pedal E/C - a</u>
Subbass 16'	Pordunbass 16'	Subbass 16'
Octavbass 8'	Principalbass 8'	Octavbass 8'
Fagott 16'		

Anton Römer pri gradnji svojih instrumenata pokazuje vrhunsko orguljarsko umijeće u osmišljavanju registarskih dispozicija, a u njegovim sačuvanim djelima očituju se dva različita graditeljska principa. Dispozicija orgulja na Trškom Vrhu proizlazi iz baroknih principa gradnje prema kojima temelj zvuku orgulja daje 8-stopni principal i vrlo raščlanjena principalova piramida. Zbog postojanja 8-stopnog principala i većeg broja samostalnih registara principalove piramide (4', 2 2/3', 2', 1 1/3' i 1'), ove orgulje pri registriranju pružaju veće mogućnosti izbora 8-stopne baze, kao i veću raznolikost odabira alikvota principalova niza. Kruna tog niza dvostruka je mixtura, a puninu cjelokupnoj zvučnoj slici daju tiši 8-stopni i 4-stopni registri iz porodice flauti. U pedalu su izvorno postojala samo dva registra –

Subbass 16' i Octavbass 8', a jezičnjak Fagott 16' dodan je naknadno.²³ Kod dispozicija orgulja u Lovrečanu i Varaždinskim Toplicama nalazimo graditeljske principe s novim tendencijama prema kojima se zvuk orgulja temelji na tišim 8-stopnim registrima – Pordun 8' i Copel 8' / Copula Mayor 8'. Principalova piramida započinje 4-stopnim registrom i obuhvaća manji broj samostalnih registara. Podlogu cjelokupnom zvuku daju pedalni registri iz porodice principala (8-stopni) i flauti (16-stopni). Instrument u Varaždinskim Toplicama, prema iskazu Tihomila Horvata, posjeduje „dragocjeni *Gemshorn 4'* koji osvježava njegovu zvučnu raznolikost i predstavlja novinu, anticipaciju novog graditeljskog poimanja zvuka orgulja.“²⁴

²³ Armano, E., op. cit., str. 232.: „Prema nalazu I. Faulenda - Heferera taj je registar napravio Georg Gotthard Steininger 1836.“

²⁴ Armano, E., op. cit., str. 235.

4. Restauracija orgulja u Varaždinskim Toplicama

4. 1. Opis izvornog stanja orgulja

Orgulje Antona Römera u župnoj crkvi Sv. Martina u Varaždinskim Toplicama izgrađene su 1765. godine. Radi se o orguljama izvanrednog baroknog zvuka i iznimne povijesne važnosti, koje su još danas u funkciji i potpuno očuvane.

Slika 4. Orgulje u Varaždinskim Toplicama (foto: G. Bekina, 2006.)

Kućište orgulja izvedeno je u baroknom stilu, a sastoji se od vrlo uske baze s konzolarnim proširenjem kao osnovicom trodijelnom prospektu. Cjelinom dominira srednji, povišeni cilindrični toranj, dok su bočni niži, trokutna tlocrta. Kućište je dovršio križevački majstor Paller 1771. godine obojivši ga tehnikom marmorizacije te pozlativši sve rezbarene i tokarene dijelove. Figure anđela svirača ne spominju se u vizitacijama tog vremena, a prema Jagodi Meder, izradio ih je drugi, nepoznati majstor.²⁵ Sviraonik ima jedan manual i pedal s mehaničkim registarskim i svirnim prijenosom, a ugrađen je u bazu kućišta. Na manualnoj i pedalnoj klavijaturi nalazimo skraćenu oktavu.²⁶ Originalna dispozicija orgulja sadrži 10 registara: 8 manualnih i 2 pedalna. Temelj zvuku orgulja daju 8-stopni registri Copel 8' i Pordun 8'. Principalova piramida započinje 4-stopnim registrom (Principal 4') i sadrži još dva samostalna registra – Oktave 2' i Quint 3', a okrunjena je trostrukom mixturom. Od kolorističkih registara u orguljama nalazimo Flautu 4' i Gemshorn 4' koji im daju posebnu zvučnu raznolikost. Podlogu u pedalu čine registri Pordunbas 16' i Principalbas 8'. Ladislav Šaban ovako piše o zvuku Römerovih orgulja: „*A zvuk, kad ga slušamo danas – divan. Čisti orguljski zvuk nepatvorenog baroka, kakav i pripada u barokni ambijent topličke crkve. Bez pretjerane bučnosti, zaista primjerena zvuka veličini prostora ne odviše velike crkve, topličke orgulje osvajaju jedrošću svojih principala, toplih gedeckta, oblinu zvuka otvorenih drvenih flauta, tako karakterističnih za južnonjemačku, točnije štajersku školu.*“²⁷

²⁵ Meder, J., Orgulje u Hrvatskoj, Globus nakladni zavod - Zavod za zaštitu spomenika kulture RH, Zagreb, 1992., str. 80.

²⁶ Najdublja oktava sadrži tonove c, d, e, f, g, a, b, i h.

²⁷ Šaban, L., Povijest orgulja župne crkve u Varaždinskim Toplicama, *Kaj*, VII, Zagreb, 1974., str. 55.

4. 2. Intervencije na orguljama do 1993. godine

Römerove orgulje u Varaždinskim Toplicama svojom su ljepotom i plemenitim zvukom oduševljavale suvremenike, međutim, već krajem stoljeća počeo se mijenjati ukus svirača kao i stav orguljara prema starinskim glazbalima te su ih nastojali osuvremeniti različitim preinakama. Prvu takvu preinaku na Römerovim orguljama izveo je Sebastijan Dobnik 1885. godine premjestivši sviraonik ispred orgulja. Naime, orgulje su prvobitno bile postavljene u prednjem dijelu kora, na ogradi, a sviraonik je bio ugrađen u bazi kućišta orgulja s njihove stražnje strane. Da bi vidio na oltar, orguljaš je gledao kroz rešetkaste prozorčice u bazi orgulja, što je bilo uobičajeno u 18. stoljeću. U prvoj intervenciji orgulje su pomaknute prema stražnjem dijelu kora, a sviraonik je stajao samostalno ispred njih.

1894. godine Ferdo i Rikard Szabady izradili su novi mijeh za orgulje, a već 1904. taj mijeh je obnovio Josip Brandl.²⁸ Samim orguljama nisu bile potrebne veće intervencije, pa su ostali dijelovi, kao i izvorna dispozicija, ostali sačuvani.

S prolaskom vremena i promjenama ukusa, želja i sklonosti ljudi, raslo je i nezadovoljstvo mogućnostima ovih malih orgulja, kao i zvukom koji je bio karakterističan za senzibilitet ljudi 18. stoljeća. Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, u želji za novijim i modernijim instrumentom, orgulje su bile kritizirane zbog starosti i „staromodnog zvuka“, kao i zbog potrebe za čestim popravcima i intervencijama: „*stare orgulje već od 200 godina, zato se moraju često popravljati*“ (1899); „*vrlo stare orgulje, posvema trošne, koje se više ne daju popravljati*“ (1914.).²⁹ U to se vrijeme orgulje nisu smatrale važnim dijelom kulturnog nasljeđa jednog naroda, zbog čega su mnoge povijesne, vrlo dragocjene orgulje bile izbačene iz crkvi i zamijenjene modernim tvorničkim orguljama. Ista opasnost prijetila je i orguljama u Varaždinskim Toplicama. Naime, zagrebački kanonik dr. Feliks Suk, potaknut obnovom orgulja zagrebačke katedrale, naručio je od bečkog graditelja orgulja Walckera nacrt s troškovnikom za nove pneumatske orgulje d 9 registara i dva manuala koje bi se ugradile u već postojeće, sa stražnje strane prošireno kućište Römerovih orgulja.³⁰ Zbog izbijanja prvog svjetskog rata nakon kojeg su slijedile poslijeratne ekonomske krize, sredstava za nabavu novih orgulja nije bilo, pa su tako stare orgulje ostale sačuvane.

²⁸ Majdak, M., Orgulje župske crkve u Varaždinskim Toplicama, *Sveta Cecilija*, XXVII/1, Zagreb, 1933., str. 14.

²⁹ Šaban, L., op. cit., str. 54.

³⁰ Majdak, M., op. cit., str. 15.

Veći popravak na Römerovim orguljama izveo je Juraj Dobnik 1926. godine, a samo nekoliko godina nakon toga, 1932. godine, temeljitu obnovu orgulja izvela je tvrtka Lindauer – Majdak. Majdak je očistio i temeljito uredio orgulje, a o graditelju napisao: „*Žalibože mi do sada nije ništa poznato o tom graditelju orgulja, niti se nezna, da bi u našim stranama sagradio još koje orgulje.*“³¹ Potom je opisao instrument i njegove glavne karakteristike, a uz pregled povijesti intervencija na orguljama dodao je da su orgulje sada u dobrom stanju, da je drvotočine bilo malo te da su zbog uskih kancela u zračnicama orgulje sada intonirane nešto tiše, da se dobije čistoća punog zvuka orgulja. Uz to je naglasio potrebu nabave novih orgulja: „*Orgulje će sada još zadovoljavati par godina, no radi stare dispozicije se mora svakako misliti na nove. Župa je dosta velika, osim toga je crkva uvijek puna. Mora se misliti i na kupališne goste, kojih sadanje orgulje s muzičke strane ne mogu nikako zadovoljiti.*“³²

S početkom drugog svjetskog rata nabavka novih orgulja ponovno je pala u drugi plan, a orgulje A. Römera ostale su sačuvane. Dugo su stajale izvan upotrebe, a prema L. Šabanu, popravljane su u drugoj polovici 20. stoljeća, kada je nabavljen i novi elektro-motor.³³

Temeljitu preinaku orgulja namjeravao je provesti Filip Antolić-Soban 1974. godine, a od nestručne intervencije orgulje je spasio prof. Ladislav Šaban. Zahvaljujući njegovim istraživanjima i neumornom radu na prepoznavanju povijesnih orgulja kao kulturne baštine, Römerove orgulje u Varaždinskim Toplicama zaštićene su od samovoljnih postupaka orguljara 1975. godine naredbom Nadbiskupskog duhovnog stola, a zatim i rješenjem Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture 1976. godine, kada su proglašene pokretnim spomenikom od međunarodnog značenja. Budući da restauracija ovakvog povijesno važnog instrumenta zahtijeva stručne predradnje koje tada nisu provedene zbog neprihvatljivih uvjeta orguljarske tvrtke, nije ostvareno sufinanciranje iz državnih izvora, a planirana restauracija je obustavljena.³⁴ Orgulje su ostale zanemarene sve do 1990. godine, kada se pokrenuo zakonski postupak za restauraciju ovih orgulja najviše spomeničke vrijednosti.

³¹ Majdak, M., op. cit., str. 13.

³² Majdak, M., op. cit., str. 15.

³³ Šaban, L., op. cit., str. 55.

³⁴ Filipan, B., Orgulje u Varaždinskim Toplicama, *Sveta Cecilija*, LXIV/4, Zagreb, 1994., str. 96.

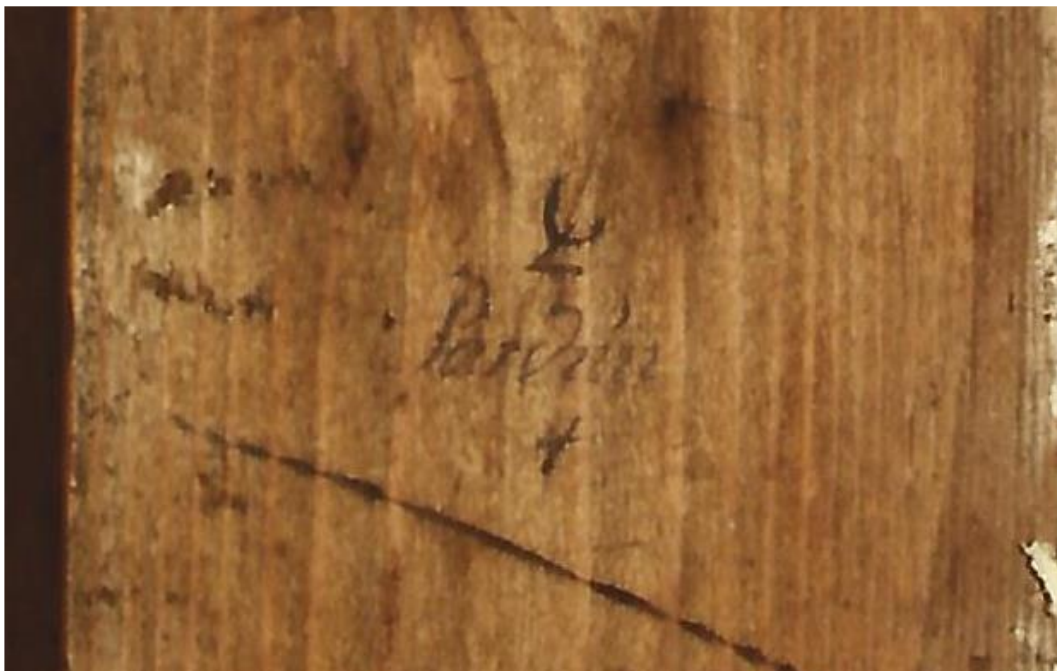
4. 3. Restauracija Römerovih orgulja 1993./94. godine

Veliku restauraciju Römerovih orgulja izveo je njemački graditelj i restaurator orgulja Wolfgang J. Braun (Rosenfeld-Bickelsberg/Varaždin). Restauracija je započeta 26. srpnja 1993. godine.

Prije restauracije orgulje su bile u vrlo lošem stanju te na njima nije bilo moguće svirati. Drveni dijelovi orgulja i drvene svirale bile su jako napadnute drvotočinom, a metalne svirale vrlo oštećene.

S kućišta orgulja skinut je stari tamnozeleni nanos uljane boje kojom su orgulje bile obojene prilikom jedne od intervencija, nakon čega su ponovno zasjale u originalnim marmoriziranim svijetlim nijansama. Neoriginalni Dobnikov sviraonik iz 19. stoljeća maknut je, orgulje su pomaknute naprijed na svoje originalno mjesto, a u stražnjem dijelu kućišta orgulja ugrađen je novi sviraonik po uzoru na originalni iz 18. stoljeća. Izrađena je nova manualna i pedalna klavijatura sa skraćenom oktavom. Nazivi registara koji su pronađeni na sviraoniku tijekom restauracije, nisu odgovarali originalu. Originalni nazivi registara mogli su se pročitati na C sviralama registara i na dijelovima registarske mehanike, pa su temeljem tih zapisa izrađene nove registarske pločice s ručno ispisanim natpisima na pergamentu.

Slika 5. Rukopis graditelja (foto: W. J. Braun, 1993.)

Slika 6. Rekonstruirana manualna i pedalna klavijatura (foto: W. J. Braun, 1993.)

Originalne Römerove manubrije registara Dobnik je integrirao u sviraonik, a prilikom ove restauracije vraćeni su na svoje mjesto.

Slika 7. Nazivi registara ispisani na pergamentu (foto: W. J. Braun, 1993.)

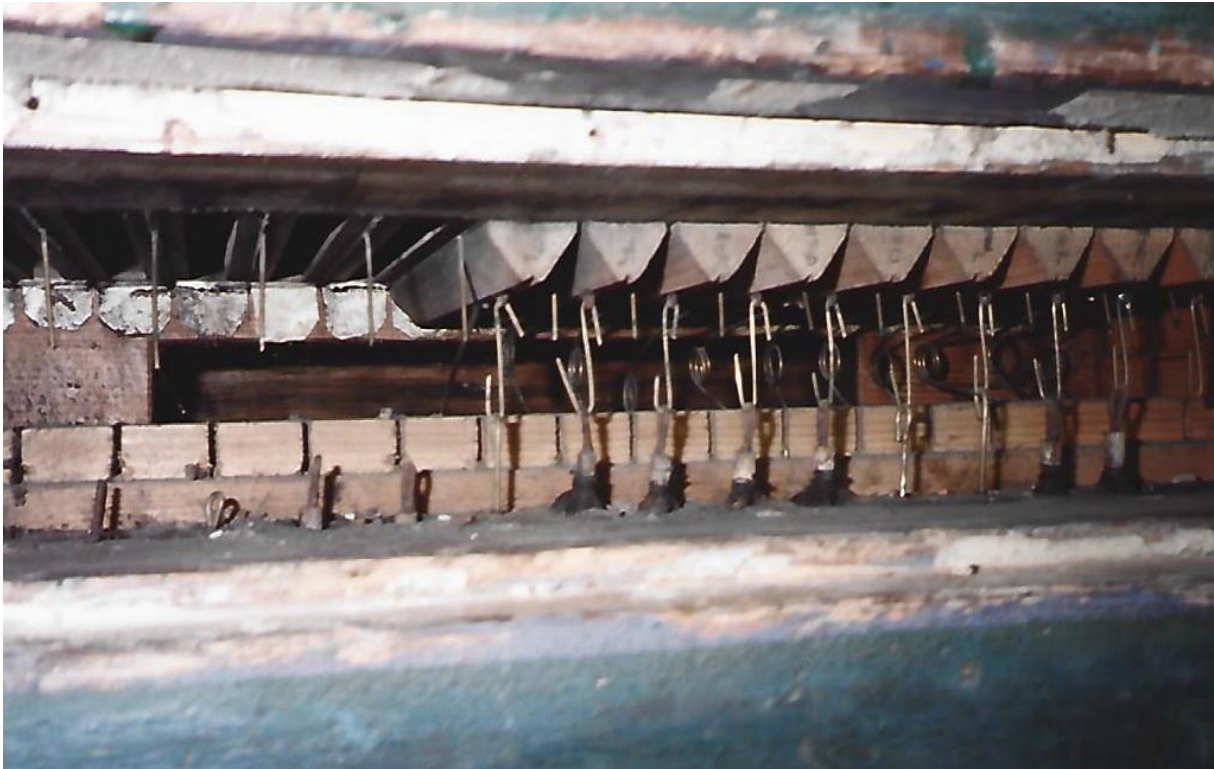

Slika 8. Originalna dispozicija orgulja

Copel 8'	Principal 4'
Pordun 8'	Oktave 2'
Flauta 4'	Mixtur 3f
Pordunbas 16'	Quint 3'
Principalbas 8'	Gemshorn 4'

Zračnica orgulja izgrađena je kao zračnica s kliznicama i tonskim kancelama. Tijekom restauracije sve kožne pulpete (Lederpulpete) su zamijenjene i opremljene mesinganim povlačnim mehanizmima. Pukotine u zračnici ispunjene su drvenim ulošcima, a oštećenja od drvotočine ispunjena su smolom i voskom.

Slika 9. Tonski ventili u zračnoj komori tijekom demontiranja (foto: W. J. Braun, 1993.)

Svirna traktura u orguljama je mehanička, što orguljašu omogućava neposredan fizički kontakt s tonskim ventilima: izgovor svirala je istovremen s pritiskom tipke. Prijenos akcije od tipke do ventila na zračnici vrši se mehanički pomoću poluga, osovina, kutnika, abstrakata i opruga. U Römerovim orguljama abstrakti pedalne svirne trakture vode na odvojenu redukcijску dasku ispod manuala, a zatim lijevo i desno prema pedalnim zračnicama. Pedalni dio u cijelosti je odvojen od manualnog dijela, što predstavlja idealno rješenje za redukciju udara zraka.

Žice u abstraktima svirnog prijenosa manuala bile su zahrđale i neupotrebljive, pa su tijekom restauracije zamijenjene novima, oplemenjenim čelikom.

Obnovljena je i registarska mehanika: izrađeni su novi ležajevi, vratila su impregnirana i sanirana od drvotočine, a na svim pokretnim dijelovima umetnute su nove osovine od oplemenjenog čelika.

Slika 10. Svirna mehanika na redukcijskoj dasci tijekom demontiranja (foto: W. J. Braun, 1993.)

Prilikom restauracije u orguljama je nađen mali mijeh i električno puhalo koje nije zadovoljavalo potrebe orgulja. Stariji uređaj za opskrbu orgulja zrakom uklonjen je nekoliko godina ranije. Na župnom dvoru pronaden je zračni kanal s dva otvora, koji je ukazivao na to da su prije postojala dva uređaja za opskrbu zrakom. Iz promjera kanala restauratori su zaključili da je stari mijeh mogao imati promjer 2 x 1 m. Izgrađena su dva nova klinasta mijeha, svaki sa po četiri unutarnja nabora. Na podnožju su, kao i u ispusnom kanalu, ugrađene povratne zapornice, a uz to i posebna konstrukcija s postoljem i dva vratila. Ugrađen je i novi elektro-motor (1400 o/m).

Kod ovih orgulja zanimljivo je što su vrlo senzibilne na zrak koji u zračnice dolazi iz mjehova. Prema restauratoru W. J. Braunu, reagiraju živahno i snažnije na povišeni tlak zraka, a slabije napunjen mijeh dovodi do slabijeg i nježnog zvuka. Efekt laganog tremola

može se izazvati laganim ljuljanjem s užadi, što zvuku orgulja daje posebnu živost.³⁵

Slika 11. Drvotočcima jako napadnuta registarska mehanika (foto: W. J. Braun, 1993.)

³⁵ Braun, Wolfgang J., Restauracija Römer orgulja u Varaždinskim Toplicama i karakteristike zvuka (neobjavljeni dokument), 1994., str. 6.

Slika 12. Obnova tonskih ventila, T. Horvat (foto: W. J. Braun, 1993.)

Fonički materijal u orguljama prije restauracije bio je u vrlo lošem stanju. Drvene svirale bile su porozne i napadnute drvotočinom te mnoge od njih nisu proizvodile nikakav zvuk. Nakon čišćenja i impregnacije, dijelovi svirala napadnuti drvotočinom pažljivo su ispunjeni voskom, a porozne svirale ojačane su alkoholom razrijeđenim kolofonijem. U registrima Copel 8' i 4' nedostajale su svirale, pa su one bile izrađene od istog materijala i s istim menzurama. Na pojedinim drvenim sviralama pronađena su imena raznih graditelja orgulja, kao npr. Stjepan Hajduk 189?, Dobnik 1895.³⁶

Slika 13. Drvene svirale nakon demontiranja orgulja (foto: W. J. Braun, 1993.)

³⁶ Braun, W. J., op. cit., str. 7.

Metalne svirale bile su djelomično jako oštećene zbog nestručnih intervencija. Mnoge su nedostajale ili su bile postavljene na krivom mjestu, a neke su bile prekratko odrezane. Usnice i noge mnogih svirala bile su uništene. Da bi se postojeći fonički materijal što bolje sačuvao, zahvati na sviralama radili su se samo tamo gdje je to bilo neophodno. Duboke svirale u registru Gemshorn 4' dobile su novo postolje, a jedna svirala iz prospekta i novi trup. Na prekratke svirale stavljeni su prsteni za ugađanje. Za prvi red registra Mixtur 3f izrađene su nove svirale.

Slika 14. Oštećene svirale registra Gemshorn 4' (foto: W. J. Braun, 1993.)

Slika 15. Uništene noge metalnih svirala (foto: W. J. Braun, 1993.)

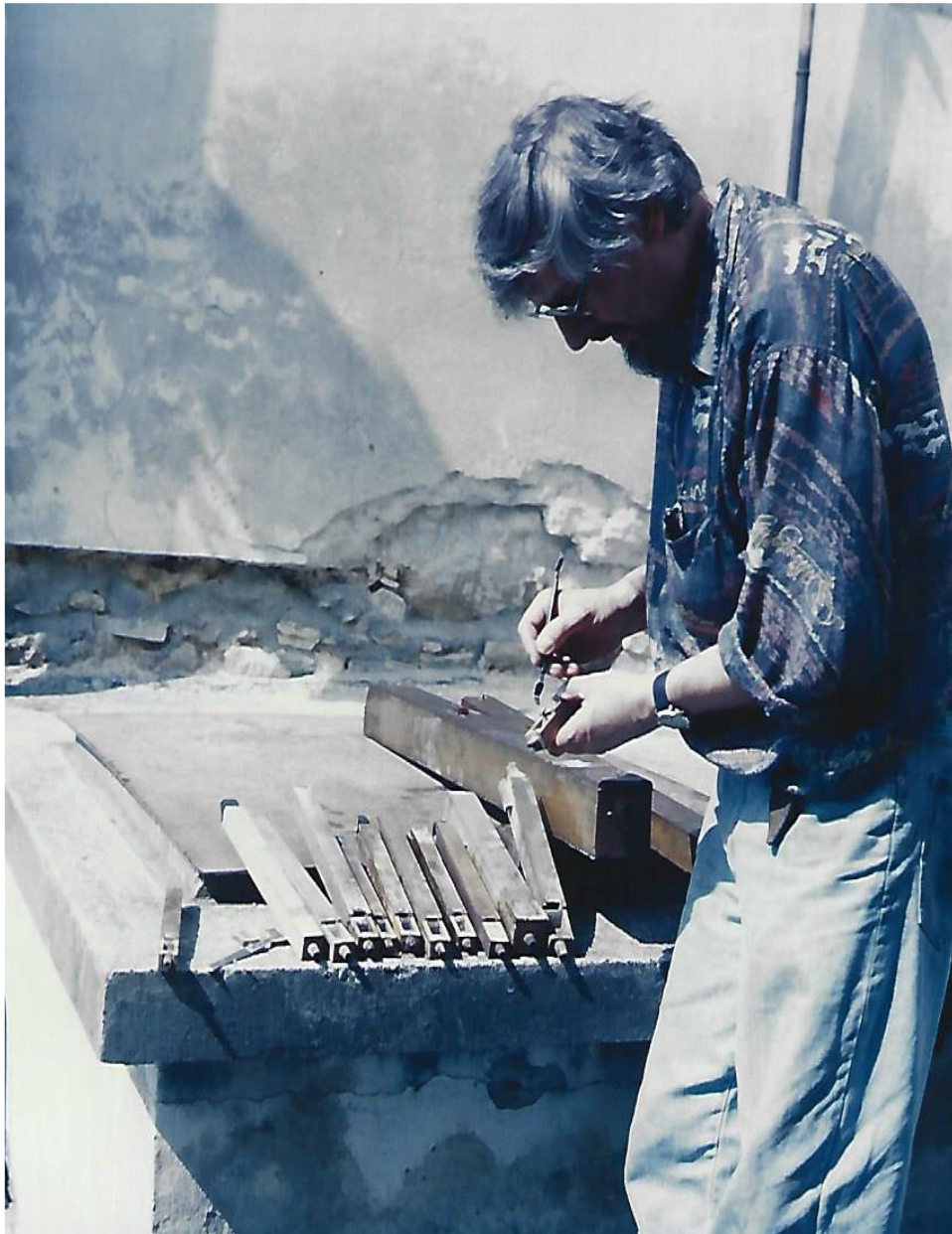
Slika 16. Devastirane metalne svirale (foto: W. J. Braun, 1993.)

Slika 17. Metalne svirale s prstenima za ugodbu (foto: W. J. Braun, 1993.)

Slika 18. Restauracija drvenih svirala, Wolfgana J. Braun (foto: T. Horvat, 1993.)

Slika 19. Metalne i drvene svirale na sviralnim gredama zračnice (foto: W. J. Braun, 1993.)

Restaurator orgulja Wolfgang J. Braun ovako opisuje zvuk pojedinih registara restauriranih Römerovih orgulja: „*Organo pleno se posebno oblikuje pomoću registra Principal 4'. Registri 8', 4', 2 2/3', 2' i Mixtura imaju topao i sjajan zvuk. Temeljnu tonalnost daju registri Copel 8' i Portun 8' pomoću kojih zvuk orgulja dobiva svoju puninu. Značajan je Principal 4' sa svojim svijetlim tonovima. Milozvučna je Flauta 4' koja se sastoji samo od drvenih svirala. Lijepi gudači registar Gemshorn 4' ukazuje na zvučne ideale romantike... Jasnoću zvuku donosi registar Oktave 2'. Mixtura daje svojom jedinstvenom briljantnošću sjajnu zvučnu krunu u simfoniji tonova. Čaroban baršunast Portunbas 16' daje zvučnoj slici stabilan temelj. Kroz jasni i topli zvuk Principalbasa 8' ocrta se jasno izgovor pedala.*“³⁷

Ove orgulje sadrže klavijature sa skraćenom najdubljom oktavom i nemaju spoj na pedal, što ih čini idealnima za izvođenje literature iz razdoblja u kojem su nastale. Zbog proširene srednjetske ugodbe dur akordi C, D, Es, E, F, G, A i B zvuče neobično čisto, dok su dur akordi Cis, Fis, Gis i H praktički neupotrebljivi. Oni se ipak povremeno koriste u literaturi kao „ekstremno izražajno sredstvo.“ Osim gis-mola, svi su ostali mol akordi upotrebljivi. Es, f i b-mol akordi imaju prirodnu malu tercu (6:7), zbog čega zvuče osobito sjetno.

³⁷ Braun, W. J., op. cit., str. 8.

Na orguljama A. Römera u Hrvatskoj koncerte održavaju mnogi domaći i strani umjetnici, a u Varaždinskim Toplicama dugi niz godina održava se i dio koncerata iz programa Varaždinskih baroknih večeri. Da su sačuvani Römerovi instrumenti vrlo zanimljivi i poželjni za izvođenje rane glazbe, dokazuju i nosači zvuka snimljeni na njima. U Varaždinskim Toplicama 2000. godine njemački orguljaš Christoph Bossert snimio je nosač zvuka pod nazivom „Svijet glazbe za instrumente s tipkama“ koji sadrži izbor djela J. S. Bacha iz zbirki Das Wohltemperierte Clavier, Clavier-Übung i Dreistimmige Inventionen. Na Römerovim orguljama na Trškom Vrh u kraj Krapine nosače zvuka snimila je poznata hrvatska orguljašica Ljerka Očić. 2001. godine snimljen je nosač zvuka pod nazivom „Pastorella: orguljska baština Hrvatskog zagorja“ (izvođači: Stanko Arnold, truba; Ljerka Očić, orgulje), a 2013. godine nosač zvuka pod nazivom „Knjižica za Annu Magdalenu Bach“ iz nakladničkog niza „Zvuci hrvatskih povijesnih orgulja“ (izvođači: Ljerka Očić, orgulje; Lidija Horvat-Dunjko, sopran).

5. Zaključak

Mnogo različitih čimbenika utječe na nastajanje skladnog zvuka orgulja: veličina i arhitektura prostora, dispozicija, način gradnje i intonacija orgulja u prostoru. Svi ti elementi kod Römerovih su orgulja u Varaždinskim Toplicama objedinjeni u kompleksnu i skladnu cjelinu, što ovom instrumentu daje posebno umjetničko značenje. Ove orgulje potječu iz vremena kada nije postojala svijest o važnosti očuvanja povijesnih instrumenata, već je svako novo razdoblje nosilo nove tendencije u gradnji orgulja prilagođene zahtjevima izvođačke prakse tog vremena, pa time i sklonost zamjeni starih instrumenata novima. Stoga je vrlo značajno što su Römerove orgulje spletom raznih povijesno-društvenih okolnosti ipak ostale sačuvane u svom izvornom obliku. S obzirom na to da u rodnoj Austriji i u drugim zemljama u kojima je djelovao Anton Römer, niti jedne njegove orgulje nisu sačuvane do danas, orgulje u Varaždinskim Toplicama, kao i one na Trškom Vrhu kod Krapine, još više dobivaju na važnosti. Oba instrumenta uvedena su u registar pokretnih spomenika kulture od međunarodnog značenja, a s restauratorskim zahvatima izvršenim krajem prošlog stoljeća, njihova organološka i opća kulturološka vrijednost postaje neprocjenjiva.

6. Literatura

1. ALLMER, Gottfried: Der steirische Orgelbauer Anton Josef Römer, *Blätter für Heimatkunde*, 57, Graz: Historischer Verein für Steiermark, 1983., str. 47-53.
2. ALLMER, Gottfried: Der Grazer Orgelbauer Anton Josef Römer und seine Arbeiten in Ungarn und Kroatien, *Veröffentlichung des Vereins Principal*, Vereinigung der Orgelfreunde Südostösterreichs, 1, 2019., pristup 21. 12. 2023., <<https://web.archive.org/web/20191001102017/http://orgelverein.at/cmsms/uploads/principalInnenold.pdf>>
3. ARMANO, Emin: Dva instrumenta Antoniusa Römera – značajni spomenici orguljarstva u Hrvatskoj, *Arti Musices*, XXVII/2, Zagreb, 1996., str. 229-239.
4. ARMANO, Emin: *Orgulje hrvatskih graditelja tragom Ladislava Šabana*, Jakša Zlatar, Zagreb, 2006.
5. ARMANO, Emin: Zaštita orgulja u Hrvatskoj, *Arti Musices*, L/1-2, Zagreb, 2019., str. 117-184.
6. BARLÈ, Janko: Graditelj orgulja Ivan u Varaždinu god. 1546, *Sveta Cecilija*, VI/9, Zagreb, 1912., str. 82.
7. BRAUN, Wolfgang J.: Orgulje u crkvi sv. Martina u Varaždinskim Toplicama, tekstualni prilog u: Bossert, Christoph: *Svijet glazbe za instrumente s tipkama / Johann Sebastian Bach*, cd, Sveta glazba, Zagreb, 2000.
8. BRAUN, Wolfgang J.: *Restauracija Römer orgulja u Varaždinskim Toplicama i karakteristike zvuka* (neobjavljeni dokument), 1994.
9. DUGAN, Franjo: *Nauk o glasbalima: s osobitim obzirom na orgulje*, Izdanje nakladnog odjela Hrvatske državne tiskare, Zagreb, 1944.
10. ĐURAKIĆ, Marko: Orguljski fond na području Hrvatskoga zagorja, *Studia lexicographica*, 19/20, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 10/11, 2017., str. 119-144.
11. FILIPAN, Božena: *Barokna baština Varaždinskih Toplica s osvrtom na zaštitu i revitalizaciju*, Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin, br. 8-9, 1996., str. 41-73.
12. FILIPAN, Božena: *Barokne orgulje Antoniusa Römera u župnoj crkvi sv. Martina 1765. - 1993.*, Turistička zajednica Varaždinske Toplice, 1993.

13. FILIPAN, Božena: Barokni orguljar Anton Roemer, porijeklom iz Brna, *Susreti*, 12, str. 15.
14. FILIPAN, Božena: Orgulje u Varaždinskim Toplicama, *Sveta Cecilija*, LXIV/4, Zagreb, 1994., str. 94-97.
15. GABUD, Vjekoslav: *Orgulje „kraljica instrumenata“ za crkvenu glazbu*, vlastita naklada, Sračinec, 2003.
16. HRIBAR, Manja: Dragulji povijesnih instrumenata, *Kana*, XXVI, str. 46
17. MAJDAK, Milan: Orgulje župske crkve u Varaždinskim Toplicama, *Sveta Cecilija*, XXVII/1, Zagreb, 1933., str. 13-15.
18. MEDER, Jagoda: *Orgulje u Hrvatskoj*, Globus nakladni zavod - Zavod za zaštitu spomenika kulture RH, Zagreb, 1992.
19. ŠABAN, Ladislav: Da li je majstor Ivan iz Varaždina radio orgulje u Varaždinskim Toplicama 1546. godine, *Sveta Cecilija*, XLIII/1, Zagreb, 1973., str. 18-20.
20. ŠABAN, Ladislav: Roemer (Remmer, Remer, Römer) Antonius: Organifex Gracensis (Graz), *Digitalna zbirka i katalog Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, pristup 12. 1. 2024., <<https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=i&id=27856> >
21. ŠABAN, Ladislav: Evidencija orgulja u Hrvatskoj, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, Zagreb, 1975., str. 169-178.
22. ŠABAN, Ladislav: Spomeničke orgulje na području gornje Hrvatske, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 8-9, Zagreb, 1982.-1983., str. 107-119.
23. ŠABAN, Ladislav: Povijest orgulja župne crkve u Varaždinskim Toplicama, *Kaj*, VII, Zagreb, 1974., str. 49-55.
24. ŠIROLA, Božidar: *Pregled povijesti hrvatske muzike*, Zagreb, 1922., str. 66.